

В. І. ТИМОШЕНКО
доктор юридичних наук,
професор Національної академії
Служби безпеки України

ТИПОЛОГІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Практичне вирішення проблем державотворення і правотворення у сучасній Україні обумовлюється багатьма чинниками. Провідне місце серед них належить розробці ефективних механізмів реалізації прав і свобод людини і громадянина, регулюванню суспільних процесів правовими засобами. При цьому вчені-юристи і практики мусять враховувати, що право, як найважливіший регулятор суспільних відносин, виконує своє соціальне призначення лише у тому разі, якщо воно належним чином реалізується, втілюється у поведінці суб'єктів правовідносин. Поведінка ж людей є складним утворенням. Оцінити її можна лише у

взаємозв'язку людини з навколишнім світом, з державою і суспільством, у якому вона живе. Адже поведінка завжди пов'язана з ціннісними установками людини, визначається не лише правовими нормами, іншими соціальними нормами та інститутами, а й правосвідомістю.

До дослідження окремих проблем правосвідомості, як форми суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та інших правових явищ, зверталися сучасні вчені, переважно у підручниках і навчальних посібниках, зокрема: С. С. Алексєєв, В. І. Бегінін, Г. П. Клімова, М. І. Козюбра, В. М. Кудрявцев, В. П. Малахов, Л. С. Мамут, Н. П. Осипова, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомиров та ін. Різним аспектам правосвідомості останнім часом присвятили свої дисертації А. А. Бова, М. М. Цимбалюк, інші дослідники¹. Спеціальне дослідження правосвідомості співробітників міліції проведено у праці В. І. Темченко². Аналіз праць зазначених авторів дає можливість виокремити малодосліджені аспекти правосвідомості, які потребують подальшої наукової розробки. Це стосується перш за все типології правосвідомості, тобто наукової систематизації, класифікації різновидів правосвідомості за спільними ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих різновидів. Реалізуючи це завдання, маємо за мету акцентувати увагу на тих елементах правосвідомості, які є найменш дослідженими.

Структура правосвідомості складається із трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових. Ідеологічні елементи, або правова ідеологія, – це уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії, доктрини про правову дійсність. Ідеологічні елементи є переважно систематизованими знаннями про конкретні правові явища, результатом їх осмислення на достатньо високому, науковому рівні. Психологічні елементи правосвідомості, або правова психологія, – це результат емпіричного світосприйняття людьми правової дійсності. Правова психологія – це також оцінка чинного і бажаного права, але виражається вона у вигляді емоцій, штампів, інших психологічних характеристик. Сутність правової ідеології і правової психології вже достатньо висвітлено у науковій літературі, що не можна сказати про поведінкові елементи правосвідомості, які характеризують готовність особистості до здійснення свідомих правових вчинків. Вольову сторону правосвідомості, що обумовлена основними елементами раціональної і емоційної сторін останньої, тобто формується на основі ідеологічних і психологічних елементів, представляють мотиви правової поведінки, правові настанови, які у сукупності забезпечують ціннісну орієнтацію поведінки.

Мотив (франц. *motif* – спонукальна причина) – це усвідомлене прагнення до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них

(бездіяльність), зумовлених потребами, інтересами і нахилами людини. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою дії. Визначення мотиву відповідає на запитання, чому людина діяла саме так, а не інакше; мета визначає напрямок дій та їх результат. Вона є випередженням у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Мета – це опосередкована ланка між свідомістю та волею особистості.

Правова настанова, за словами О. Ф. Скакун, “це готовність особи проявити активність у сфері пізнання і реалізації права. Вона становить конкретну програму поведінки у певних умовах, яка формується з усіх належних суб’єкту правових (правомірних і протиправних) знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до кого-небудь і чого-небудь, котрі переходять в інтереси і прагнення”³.

У своїй сукупності настанови створюють систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це стійкі системи настанов, певним чином зорієнтовані на соціальні цінності, що спрямовують поведінку людей щодо цих цінностей. Для юридичної науки найбільш цікавою є правова орієнтація, як сукупність правових настанов індивіда, групи чи суспільства, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях.

Виходячи із ставлення людини до права, у науковій літературі розгля-

даються три основні моделі поведінки (автономна, гетерономна і девіантна), у яких знаходять відображення головні етапи людського буття (внутрішньоправове, зовнішньоправове і протиправне).

Автономна модель поведінки орієнтована на раціональні особистісні принципи, які усвідомлюються та створюються людиною як у зв'язку з державними установленнями, так і незалежно від них. Йдеться про самообмеження розумної волі суб'єкта. У межах даної моделі поведінки людина дотримується правових норм не під страхом бути покараною, а з поваги до права. Причиною цього є почуття власної гідності особистості, її здатність до самовизначення та взаємного визнання прав іншої особи.

Гетерономна модель розкриває зміст поведінки людини, яка у правових відносинах керується зовнішніми мотивами. Така людина не усвідомлює духовні цінності та значення права, вона його дотримується з корисних міркувань або під страхом покарання. Тут має місце обмеження волі державою і пов'язування такого обмеження зі здоровим глуздом за мотивом самозбереження. Керуючись лише власними інтересами, людина не має потреби у глибинному розумінні смислу правових норм, тому свою поведінку визначає на підставі поверхневого аналізу не так змісту правових норм, як зовнішнього вираження – форм позитивного права⁴.

Під девіантною поведінкою у юридичній науці, філософії, соціо-

логії і психології розуміють поведінку, яка порушує загальноприйняті у даному суспільстві норми і правила (поняття "девіантність" походить від пізньолатинського *deviatio* – відхилення). Відхилення можуть бути позитивні і негативні. Так, учені, діячі культури чи мистецтва змінюють стереотипи, закладають підвалини нових світоглядних парадигм і стилів мислення, такі відхилення є позитивними, якщо вони не порушують чинні правові норми та не завдають шкоди правам і свободам інших осіб. А юристів цікавлять негативні відхилення, які стосуються нормативно-правових основ життєдіяльності суспільства, базуються на негативному ставленні до права і виражають неможливість або небажання індивіда існувати відповідно до загальновизнаних норм і цінностей⁵. Таких індивідів, антисуспільних у своїй основі, у психології називають соціопатами. Вони, як правило, зовні не виявляють особливих дефектів у своїх судженнях або висловлюваннях, їх дефект полягає у нездатності поводитись належним чином: дотримуватись правил поведінки, прийнятих у суспільстві; відповідати за свої вчинки, поважати права інших людей. Ці люди соціально дефективні.

Соціопати бувають двох типів. Перший тип, латентний або пасивний соціопат, зазвичай поводить пристойно, але при цьому керується не своєю правосвідомістю, а страхом бути покараним. Як відомо, мотивація правомірної поведінки може бути

різною. Параметри зовнішньої поведінки індивіда можуть і не відображати його ціннісну орієнтацію, його думки про право. Свої вчинки латентний соціопат узгоджує із заборонами закону або релігії, чи просто підпорядковує волі якоїсь особистості, сильнішої за нього. Прикладом латентного соціопата може слугувати юрист без етичних принципів, який дає поради злочинцю, як уникнути покарання.

Другий тип – активний соціопат. У цього відсутні як внутрішні мотиви правомірної поведінки, так і зовнішні важелі стримування. Зазвичай такі люди дуже рідко і ненадовго стають законослухняними⁶. Поведінка соціопата, як правило, агресивна. Агресія ж як предмет вивчення психології – це особливий внутрішній стан, мотив поведінки, що проявляється зовні у завданні фізичного або будь-якого іншого страждання з метою домінування над іншою людиною. При цьому агресія може спостерігатись і без проявів фізичного насильства.

Поведінка соціопата визначається не лише ступенем деформації правосвідомості, а й його можливостями. Одні здатні завдавати шкоди у грандіозних розмірах у тій сфері, в якій мають можливість діяти: у господарстві, культурі, науці чи просто міжособистісних відносинах. Інші ж задовольняються безглуздими витівками, як, наприклад, знущання над твариною, або знищення майна. Сюди ж слід віднести і багато видів пліток,

які розпускаються із деструктивного прагнення влаштувати скандал.

У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме: індивідуальна, групова і суспільна.

Індивідуальна правосвідомість – це уявлення, погляди, емоції однієї окремо взятої людини щодо права та його цінності, щодо інших правових явищ. Індивідуальна правосвідомість зазнає впливу групової і суспільної свідомості, однак, вона не є їх прямою проекцією. Будучи особливим і відносно самостійним явищем, індивідуальна правосвідомість складається в результаті взаємодії множини соціальних і психічних факторів. На правосвідомості індивіда позначаються особливості його виховання, освіти, професія, соціальне становище, особисті потреби та інтереси, світогляд, здібності, характер, самооцінка, стереотипи правової діяльності, що зазвичай практикуються, навіть психофізіологічні особливості, роль яких величезна. Отже, правосвідомість індивіда формується і розвивається під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів провідну роль відіграють економічні відносини суспільства, в якому живе індивід, їх вплив позначається на матеріальних і духовних умовах життя людини, її суспільному статусі, особистому житті. Найважливішими суб'єктивними факторами, що впливають на індивідуальну правосві-

домість, є рівень розвитку наукової думки, загальний рівень інтелектуального розвитку особистості, її психічний стан⁷.

Групова правосвідомість – це система уявлень певної групи або колективу про право, його цінність, про інші правові явища. При цьому та чи інша соціальна група входить до складу суспільства, тому в її правосвідомості завжди присутні оцінки, імперативи, стереотипи правосвідомості всього суспільства. Водночас певна група чи колектив має і свої критерії, стандарти, настанови, зміст яких визначається місцем даної групи в суспільстві. Так, на правовій свідомості етнічної групи, як правило, позначаються національні і культурні традиції. Правосвідомість груп віруючих значною мірою визначається особливостями релігійних поглядів, ритуалів. Для мікросередовища наукового колективу неабияке значення має соціально-психологічна культура його членів і лідерів. Інтелігенція взагалі відрізняється особливою психологічною різноманітністю. Високий рівень індивідуальної свідомості освічених людей є об'єктивним тормозом для розвитку групової свідомості.

Отже, правосвідомість професійних груп може бути пов'язана з особливостями професії, освітою, соціальним статусом представників даної професії. Можна стверджувати, що свідомість кожного індивіда у кожній окремій соціальній групі відбивається через призму специфічних

умов, потреб, інтересів цієї групи, набуває специфічних рис, які дають можливість розглядати групову свідомість як відносно самостійне духовне утворення, що відрізняється від суспільної та індивідуальної свідомості.

Особливим способом формування групової та індивідуальної психології і правосвідомості є вищезгадані плітки⁸. Вигадана інформація, що стосується небагатьох, але саме тих, хто цікавий багатьом, поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої закони: на об'єкт пліток переносяться особливості і нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їх особисті симпатії, антипатії і неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку перш за все конформістів або просто дуже обережних людей. Адже за допомогою пліток знижується довіра до противників, породжуються негативні емоції і негативне ставлення. У цьому полягає тактична функція пліток.

Свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає певних змін. Індивід залежить від соціуму, від системи. До того ж він потребує визнання

системою своїх заслуг і досягнень. Прагнення до самоствердження стає одним із головних імпульсів як конформізму, так і маргінальної поведінки. Адже досягти успіху в будь-якій сфері є можливим лише прийнявши "правила гри" групи, соціальної спільноти. Індивід змушений дотримуватись соціальних стереотипів тієї чи іншої соціальної групи. Групова свідомість проникає в усі сфери життя людини. Група визначає моральний образ члена, або комплекс моральних рис, які він повинен проявляти у своїй поведінці. Індивід підпорядковує свої погляди поглядам групи, в результаті цього формується специфічна групова свідомість, на якій позначається практична діяльність суб'єктів соціальної групи в сфері правового регулювання, їх поведінка в процесі реалізації правових норм. Отже, соціальна структура робить індивіда залежним від неї, певною мірою обмежує його свободу. За словами Е. Фромма, "навіть найбільш ірраціональна орієнтація, якщо її поділяє значна кількість людей, дає індивіду відчуття єдності, певної безпеки і стабільності. Немає нічого такого нелюдського, злого або ірраціонального, що не могло б надавати якийсь комфорт, якщо це поділяється групою. Найпереконливішим тому доказом можуть слугувати масові безумства ... Якщо доктрина, якою б ірраціональною вона не була, забирає владу у суспільстві, мільйони людей обернуть швидше її, ніж вигнання і самотність"⁹.

Дослідження однієї лише індивідуальної або групової правосвідомості недостатньо для розуміння мотивів поведінки людини у будь-якій ситуації. Окремі люди і групи входять у суспільство і взаємодіють не лише один з одним, а й з волею всього суспільства. Ця воля у чіткій формі проявляється у всьому, що є функціями держави: оборона, зовнішні відносини, підтримання порядку, вирішення спільних справ і т. п. У багатьох випадках взаємодія зі суспільною волею менш помітна: громадська думка, підтримання традицій, заборони, – все це є проявом спільної волі, і ця воля вимагає від людини покірності. Спільна воля обмежує можливості прояву волі індивіда і групи. При цьому метою спільної волі є створення умов для більш повного задоволення індивідуальних інтересів.

Суспільна правосвідомість відтворює принципи і схеми правового спілкування, які формуються і стверджуються в соціальному житті незалежно від будь-яких суб'єктивних бажань. Така правосвідомість не є арифметичною сумою всіх наявних у даному суспільстві, індивідуальних і групових правосвідомостей. З одного боку, суспільна правосвідомість не існує поза групою та індивідуальною; з другого – всю сукупність поглядів, уявлень про правову дійсність неможливо звести до правосвідомості якогось окремо взятого індивіда або соціальної групи. На думку В. В. Лазарева та В. С. Липень, з ге-

нетичної точки зору (тобто з точки зору походження, формування) наявна на даний момент суспільна правова свідомість у багатьох випадках переважає груповій і завжди індивідуальній. Правосвідомість кожної людини формується в процесі соціалізації під впливом поглядів, що поширені у суспільстві в певних соціальних групах¹⁰.

Взаємозв'язки правосвідомості суспільства з груповою та індивідуальною правосвідомістю складні. Загалом вони розкриваються з позицій діалектики загального, особливого і одиничного. Суспільна правосвідомість при цьому виступає стосовно групової та індивідуальної правосвідомості як зовнішня форма їх вираження. Окремі індивіди та групи мусять враховувати вимоги і заборони, що встановлені суспільною правосвідомістю. Тобто правова свідомість суспільства має нормативний характер. Але таку нормативність не слід ототожнювати з нормативною силою законодавства. Виявляється суспільна правосвідомість у процесі соціологічних опитувань, референдумів, голосування за тих чи інших кандидатів у депутати і т. п. У кінцевому підсумку правосвідомість суспільства може об'єктивуватись у вигляді чинного законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоохоронних і правозастосовчих органів, інших явищ правової дійсності.

Проблеми типології суспільної правосвідомості останнім часом при-

вертають увагу дослідників, якими запропоновано оригінальні підходи до класифікації різновидів свідомості за спільними для них ознаками. Так, у філософії і філософії права виділяють індивідуалістичний і колективістський типи суспільства і відповідні типи правосвідомості. Індивідуалістичний тип суспільства за основу свого відтворення має індивідуалістичний спосіб виробництва суспільного життя, а колективістський тип суспільства – колективістський спосіб. Двом типам суспільства і двом способам виробництва суспільного життя відповідають два типи суспільної свідомості. При цьому суспільна свідомість кожного типу спирається на різні моделі світу, а саме індивідуалістичну і космічну. Тип суспільної свідомості, що відповідає індивідуалістичному типу суспільства, розглядає світ як машину, функціонування якої може бути спрямоване на задоволення потреб та інтересів суспільства. При цьому наслідками такого функціонування моделі може бути як сприятлива, так і несприятлива екологічна обстановка, війни та інші подібні явища, які називають глобальними. Тип же суспільної свідомості, що відповідає колективістському типу суспільства, розкриває світ у термінах досконалості суспільних відносин, що забезпечується різноманітними соціальними нормами.

Для суспільства індивідуалістичного типу є характерною ліберальна правосвідомість, як сукупність по-

глядів, ідей, що виражають ставлення людей до чинного і бажаного права, основою якого є їхні уявлення про свободу. В основі ліберальної правосвідомості – принцип свободи волі та універсалістська модель світу. В індивідуалістичному суспільстві всі інші соціальні норми залежать від норм права.

На початку ХХ ст. в науковий оборот увійшло поняття “космічне право”, виникнення якого пов’язане з розробкою теорії міжнародного космічного права. Основне значення терміна “космічне право”, що використовується сучасною наукою, – це сукупність правових норм про космічну діяльність у космосі і на Землі. Водночас таке розуміння не є розумінням космічного права як способу існування космічної правосвідомості і прийняття космічної моделі світу як керівництва у справі дослідження космічного простору. Передумови такого розуміння космічного права, ширшого, ніж у науці міжнародного права, містяться у працях філософів-космістів ХІХ-ХХ ст. Поняття “космічне право” з часом стало характеристикою правосвідомості космічного суспільства.

Космічна правосвідомість є формою реалізації діалектики як учення про загальний зв’язок явищ. Можна стверджувати, що космічна правосвідомість є не сукупністю різних думок окремих індивідів про правові явища, а сукупністю поглядів, ідей, що відображають ставлення всього суспільства до чинного і бажаного

права, основою яких є інші соціальні норми (законодавчо не закріплені), що діють у колективістському суспільстві. В основі колективістського (космічного) праворозуміння лежать принципи досконалості суспільних відносин і аристотелівська (космічна) модель світу, сутністю якої є суб’єктивна діалектика¹¹.

У структурі правосвідомості виділяють ще й рівні: побутовий (емпіричний, повсякденний); професійний (спеціалізований) і науковий (теоретичний). Рівні правосвідомості розкривають структуру останньої з точки зору глибини пізнання правових явищ з метою їх використання в практичній діяльності суб’єктів права. Соціальні рівні правосвідомості характеризують ступінь розвитку основних складових індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості і особливості відображення у ній правових явищ. Для визначення рівнів правосвідомості важливим є аналіз предметної спрямованості діяльності суб’єктів права у сфері правового регулювання, тобто виявлення глибини усвідомлення суб’єктами правових явищ, їх практичного використання. Правосвідомість може визначатись повсякденними умовами життя людей, їх інтересами, необхідністю дотримання прав і виконання юридичних обов’язків, діяльністю по застосуванню правових норм при виконанні службових обов’язків, осмисленням закономірних зв’язків і сутності правових явищ. Предметна спрямованість діяльності суб’єктів

визначає глибину відображення правосвідомістю правових явищ, яка характеризується ступенем знання права, пізнанням і оцінкою правових явищ, можливістю їх практичного використання¹².

Показником деформації правосвідомості є правовий нігілізм. Його прояви можна знайти не лише у протиставленні доцільності і законності, а й запереченні ролі права і закону у суспільному житті, негативному ставленні до правової системи, порушенні законодавства, зневазі правоохоронних органів і державних установ.

Спільною рисою, що об'єднує різні форми і прояви нігілізму, є заперечення. Глибинні ж, сутнісні риси правового нігілізму, причини його появи лежать у знеціненні права у свідомості тих чи інших суб'єктів. Заперечення права – це зовнішні прояви глибоких змін, що відбулися в індивідуальній, груповій або суспільній правосвідомості і пов'язані з втратою правом своєї цінності. Оскільки цінність права зазвичай зводиться до його трьох основних характеристик (справедливості, сили та ефективності), то й сутність правового нігілізму слід розглядати як втрату правом своїх сутнісних рис – справедливості, сили та ефективності – у свідомості певного суб'єкта. Можна сказати, що сутність правового нігілізму полягає у тому, що “під впливом факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру право втрачає свою цінність у свідомості окре-

мого індивіда, певної соціальної групи або суспільства загалом, не сприймається ними як необхідний компонент соціальної життєдіяльності, наділений такими якісними характеристиками, як справедливість, сила та ефективність”¹³.

Фактори, які породжують правовий нігілізм, визначено О. В. Волошенюком. При цьому він виходить з того, що для одержання цілісного уявлення про право слід враховувати як мінімум три компоненти: правові ідеї, правові норми і діяння або відносини, в яких реалізуються нормативні приписи. Деформація в будь-якому із цих елементів може призвести до зниження або навіть повної втрати правом своєї цінності і, як наслідок, до правового нігілізму.

Індивідуальна і групова правосвідомість може демонструвати і антисуспільну, злочинну поведінку. Антисуспільна поведінка, як правило, пов'язана з насильством. Прояви насильства слід розглядати як результат тих цінностей, які існують (або не існують) у суспільстві. Щоб відповісти на запитання, чому має місце насильство, необхідно дослідити соціальні умови, які породжують те, що саме у певному суспільстві і державі, у певний момент часу вважається насильством. Але причиною насильства є не низький рівень правосвідомості. Люди вдаються до насильства тому, що їхні інтереси вступають у конфлікт з інтересами інших. Насильницький же спосіб вирішення конфлікту обирається саме

завдяки низькому рівню правосвідомості і відповідним культурним факторам. Агресивні мотивації у даному разі не є обов'язковими (як у випадку із соціопатом).

Таким чином, правосвідомість можна розглядати як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих індивідів, груп або суспільства в цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права.

Правосвідомість виконує у правовій системі три органічно пов'язані між собою функції: пізнавальну (інформативну), оціночну і регулятивну. При цьому сама по собі правосвідомість нічого не пізнає, не оцінює і не регулює. Все це роблять люди – суб'єкти права.

Право пізнається людьми насамперед у процесі реалізації права завдяки участі у правових відносинах. Пізнавальна (інформативна) функція визначає правову підготовку людей, що не вичерпується теоретичними юридичними знаннями, які вони мають, а й охоплює здатність застосовувати на практиці набуті знання.

Оціночній функції відповідає система оцінок і суджень з юридичних питань, або оціночне ставлення до права, до правової поведінки інших людей, до власної поведінки і до діяльності правоохоронних органів. Залежно від того, відповідають або суперечать вимоги і можливості закону інтересам і меті суб'єкта, що дає

оцінку, він сприймає право позитивно або негативно. Ступінь точності оцінки права залежить також від повноти і глибини правових знань суб'єкта.

Регулятивна функція зводиться до переробки інформації про об'єктивні ознаки права, а також його оцінок у знання – припис, програму діяльності. Ця функція охоплює і матеріалізацію знання, втілення його в конкретні дії. Можна сказати, що дія регулятивної функції виявляється у формуванні правових настанов, мотивів правової поведінки і правових орієнтацій, що об'єднують у собі всі інші умови правової діяльності.

Отже, правосвідомість у суспільному житті має ціннісно-орієнтаційне значення. Завдяки правосвідомості визначаються критерії правильності, соціальної виправданості юридичних фактів. Правосвідомість є не лише знанням про право, оцінкою діючого і бажаного права, а й засобом впливу на право, всю правову систему держави.

У сучасних умовах, коли відбувається розширення меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, у тому числі і за рахунок форм, які раніше не визнавались чинним законодавством правомірними, виникає потреба перегляду багатьох традиційних теоретико-методологічних підходів у дослідженні того чи іншого явища, особливо гостро відчувається необхідність нового осмислення сутності і ролі правосвідомості, розкриття чинників, що її визначають.

Перед сучасною юридичною наукою постає завдання дослідити і пояснити процес формування правосвідомості, визначити приховані механізми впливу на індивідуальну, групову і суспільну правосвідомість. Знання цих механізмів дасть можливість

нейтралізувати негативний вплив різноманітних факторів на правосвідомість, а значить і на поведінку суб'єктів права, сприятиме утвердженню законності і правопорядку в державі.

Література

1. Див.: Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України: Автореф. дис. ... к. соціол. н.: 22.00.03 / НАН України. Інститут соціології. – К., 2006. – 19 с.; Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 15 с.
2. Див.: Тимченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / Національна академія внутрішніх справ України. – К.: НАВСУ: ДС "Авангард", 2001. – 188 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2006. – С. 464.
4. Див.: Трофименко В. А. Розум та воля як антропологічні основи права: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – С. 4, 10-12.
5. Див.: Нікітін А. В. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – С. 3.
6. Див.: Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Пер. с англ. А. И. Федорова. – С.-Петербург, МФИН, 1992. – С. 235, 236.
7. Див.: Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М.: ОАО "Издательский Дом "Городец", 2003. – С. 218.
8. Див.: Ольшанский Д. Политическая психология. – СПб., 2002. – С. 467-470.
9. Фромм Э. Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 165.
10. Див.: Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Спарк, 2004. – С. 332.
11. Див.: Мельникова Т. В. Основные типы общества и правосознания. – Красноярск: СЛА, 2001. – С. 17, 18, 21, 27, 34.
12. Див.: Соціологія права: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів / Панов М. Г., Осипова Н. П., Герасіна Л. М. та ін. / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С. 161, 162.
13. Волошенко А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика. – К.: ООО "ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС", 2005. – С. 40-41, 44.

